

Письменна Ю. О.,
кандидат філологічних наук,
асистент кафедри загального мовознавства та класичної філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
E-mail: pysmennaju@gmail.com

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ У РОЗВИТКУ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ

У статті проаналізовано актуальний стан лексико-семантичної типології та тенденції її розвитку у взаємозв'язку із суміжними лінгвістичними напрямками: контрастивною лінгвістикою, когнітивною семантикою, лінгвістикою універсалій. Розглянуто основні методологічні підходи у межах лексико-семантичних типологічних розвідок, окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: лексико-семантична типологія, контрастивна лінгвістика, лінгвістика універсалій, когнітивна семантика.

Лексико-семантична типологія є відносно новою галуззю лінгвістичної типології, яка здобула розвиток із другої половини ХХ ст. і на сучасному етапі перебуває у процесі формування та вироблення власної методології. Становлення теоретичних засад лексико-семантичної типології у вітчизняній традиції пов'язується із працями Б. Ю. Городецького, М. І. Толстого, А. Є. Супрун, В. Г. Гака, а також роботами У. Вайнрайха і С. Ульмана, присвяченими семантичним універсаліям, та дослідженнями з контрастивної лінгвістики [4; 6; 7; 10].

Об'єктивними причинами, які ускладнюють типологічний опис лексики, вважаються значний обсяг лексичних систем мов світу, їх відкритість, динамічність і недостатня вивченість, порівняно з іншими мовними системами. Ці особливості зумовлюють відсутність єдиної спільної методології типологічних лексико-семантичних досліджень та чітко окреслених засад типологізації лексики. Парадигмальна орієнтація мовознавства ХХ ст., яка визначалася домінантою структурного і генеративного підходів, також тенденційно залишала поза увагою лексичну семантику. Як зазначає С. Бородай, у ранній версії генеративної лінгвістики мова уявлялася як система десемантизованих символів, організованих у речення, а граматику виступала алгоритмічним механізмом породження правильних речень. У такій моделі мисленнєві операції були репрезентовані як універсальні, а мова розглядалася як набір вроджених алгоритмів із породження правильних, але необов'язково змістовних речень, таким чином, теоретично обґрунтовувалися формалізація мислення й десемантизація мови [1, с. 11]. Проте таке радикальне протиставлення формального і змістового аспектів у мові порушує принципи онтологічної єдності мовної системи, зокрема синхронної взаємодії лексичної і граматичної семантики. Будь-який типологічний опис мови не може бути створений без урахування її змістового боку. Так, звернення до семантичної типології у межах синтаксичної семантики призвело до створення контенсивної типології, яка спирається на лексичні параметри, лексико-граматичні класи у зв'язку з типологічною систематикою (роботи Г. Клімова) [12, с. 43].

У граматичних дослідженнях проблематика лексичної типології була актуалізована у зв'язку із граматиалізацією лексем у різних мовах як наслідку процесів десемантизації – перетворення повнозначних слів на морфеми або службові слова, що репрезентує взаємодію граматичної та лексичної систем у типологічному аспекті [8, с. 10].

З позиції власне лексикології об'єктом дослідження виступає лексикон як системно-структурне утворення, а одиницею типологічного опису – лексема. Традиційними типологічними критеріями у лексикології слугують обсяг словникового фонду різних мов, ступінь стилістичної диференціації лексики, джерела нових позначень, порівняльна продуктивність різних засобів поповнення лексичного складу мови та ін. [див.: 7]. Завданням такої типології є зіставлення еквівалентних лексем різних мов з урахуванням їхніх парадигматичних, синтагматичних, дериваційних, а також конотативних властивостей.

У межах структурної семантики, зосередженої на парадигматичних міжлексичних та епідигматичних семантичних зв'язках, встановлюється орієнтація на семантичні компоненти як одиниці типологічного опису. Так, У. Вайнрайх вважає, що незіставність окремих значень не означає незіставності лексичних систем, тому пропонує використовувати семи як універсальні компоненти лексичних значень у типологічному дослідженні для встановлення границь міжмовного варіювання у межах певного стандарту[4]. У такому аспекті суміжними з типологічними дослідженнями виступають праці з контрастивної лексикології, присвячені зіставленню співвідносних лексико-семантичних угруповань (семантичних полів, лексико-семантичних груп, тематичних груп, синонімічних і антонімічних рядів) в різних мовах. Так, основи типологічного опису лексики були продемонстровані у класичній роботі Б. Берліна і П. Кей, присвяченій семантиці кольоропозначень, яка засвідчила універсальність колірної категоризації у мовах світу [13]. У межах зіставних лексикологічних досліджень були встановлені і ретельно описані системні відповідності на міжмовному рівні для окремих лексичних груп – термінів спорідненості, назв частин тіла, дієслів руху тощо. Зіставне вивчення лексико-семантичних полів дозволяє виявити надзвичайно цінні для лексико-семантичної типології факти – квантитативні маркери певних груп лексики у різних мовах, співвідношення універсального і національно-специфічного у лексичній семантиці мов світу.

Активний розвиток семантичної теорії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у межах лінгвістичної когнітології зумовив пошук нових підходів до питань лексико-семантичної типології. Когнітивний підхід у лінгвістиці спрямований на визначення змістових універсалій і форм впливу людської когніції на стратегію мови, пов'язану з кодуванням і декодуванням інформації, на необхідність встановлення загальних ознак людського мислення, а також способів варіювання цих ознак у конкретних мовах[12, с. 44]. Поняття «семантична універсалія» було уведене в лінгвістику С. Ульманом і використовувалося для опису металінгвістичних універсалій, які відбивають універсальні закони мислення у проекції на лексико-семантичну систему, як-от: типи мотивованих слів, полісемія й омонімія тощо [10].

Когнітивно орієнтована семантична типологія пояснює універсалії спільною для людства нейрофізіологічною будовою та її внутрішніми законами, за якими відбувається концептуалізація дійсності. Таким чином, побудова семантичної типології у межах когнітивної семантичної теорії спирається на інтегральний підхід з урахуванням взаємодії різних аспектів ендосистемного й екзосистемного змісту (логічний, семантичний, прагматичний і структурний аспекти) і демонструє варіювання методології та інструментарію типологічного опису лексичної системи [12, с. 44].

Наукова діяльність австралійського лінгвіста А. Вежбицької спрямована на пошук універсальних лексичних категорій, які реалізуються в усіх мовах світу. Дослідниця виходить з ідеї про те, що усі значення в будь-якій мові можна описати засобами цієї ж мови. Усі природні мови мають лексичне ядро зі слів із найпростішими значеннями (семантичних примітивів), зрозумілих без додаткових пояснень пересічному мовцю, які складають природну семантичну метамову і з допомогою яких можна перифразувати і витлумачити будь-яке мовне значення. До семантичних примітивів А. Вежбицька зараховує такі слова: «субстантиви» *я, ти, хтось, щось*; «ментальні предикати» *думати, хотіти*; «детермінатори» *цей, той, інший*; «оцінки» *хороший, поганий*; «дескриптори» *великий, маленький* тощо. На підставі ретельного відбору одиниць, які можуть входити до такої метамови (їх виділено близько 60), та аналізу різноманітного емпіричного матеріалу багатьох мов з їх допомогою, дослідниця намагається довести універсальність цих елементів, встановлюючи типологічні відповідності у відношеннях між словами і мовними значеннями [3; 8, с. 15–17].

Перспективи для лексико-семантичної типології окреслюють роботи американського лінгвіста Ч. Філлмора, з ідеями якого співзвучна також наукова діяльність Е. Рош – автора прототипного методу у семантиці. Розглядаючи функціонування лексичної семантики у процесах комунікації крізь призму методичного апарату когнітивної лінгвістики (фрейм, сцена-прототип, гештальт та ін.), Ч. Філлмор намагається встановити універсальні типові конструкції, які структурують мовну свідомість і асоціюються з певними лексемами. Параметрами типологізації лексичних одиниць (хоча

сам Ч. Філлмор не називає свою систему типологією) слугують, зокрема, ступінь аналітичності (частка немотивованих слів у реченні), таксономічна глибина (частка видових і родових слів), моделі розширення значення (типи полісемії), сфери синонімічного варіювання, співвідношення між граматиною і словником, моделі лексикалізації, дистрибутивна зв'язність змісту (типологія фразеологічних одиниць) [8, с. 17–20; 11].

На концепцію Ч. Філлмора значною мірою спираються у своїх працях російські учені, які займаються питаннями лексико-семантичної типології, зокрема представники Московської лексико-типологічної групи – О. В. Рахіліна, В. О. Плунгян, Ю. Д. Апресян, Т. А. Майсак, Т. І. Резнікова [5].

Ідея вироблення об'єктивних критеріїв типологізації лексико-семантичних систем мов світу пов'язана з низкою теоретичних питань лексичної семантики, зокрема опозицією універсалізму і релятивізму як загальних методологічних підходів до осмислення природи і сутності мови у зв'язку із людським мисленням. Лінгвістичний релятивізм, сформульований у межах гіпотези лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, спирається на ідею про те, що мова здійснює суттєвий вплив на сприйняття та інші когнітивні процеси, наслідком чого є часткова або повна несумірність моделей мислення і картин світу різномовних соціокультурних спільнот. Пройшовши складний шлях від сенсаційного і радикального ствердження до повного розвінчання і заперечення, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. мовний релятивізм знову опинився у фокусі дослідницької уваги внаслідок конвергенції тенденцій в антропології, психології і мовознавстві [див.: 1; 2; 15]. Для релятивізму нової хвилі характерним є розмаїття теоретичних позицій і широке розуміння лінгвістичної відносності, що дозволяє визначити його як продуктивний когнітивно-антропологічний проект, пов'язаний з перспективами посткогнітивізму і крос-культурної психології [1, с. 12].

Звернення до ідеї мовного релятивізму у межах сучасного лінгвістичного когнітивізму співвіднесене із ширшою теоретичною проблемою – визначенням місця мови у структурі когнітивності і вивченням складної системи взаємозв'язків довербальних когнітивних здатностей і мови, яка може частково їх структурувати. Дослідження різноманітних засобів комунікації і когніції у контексті інтегральної теорії людського інтелекту зумовило посилення наукового інтересу до невербальних систем комунікації, здатних кодувати складні змісти, зокрема жестових мов, які проливають світло на особливості людського мислення, а також витоки становлення феномену людської мови [див.:9; 14]. Так, новозеландський психолог М. Корбалліс переглядає ідею рекурсивності як універсальної властивості мови, висловлену Н. Хомським, і постулює необхідність розглядати не лише мислення крізь призму мови, а й, насамперед, мову крізь призму мислення, оскільки саме рекурсивність мислення породжує необхідність використання мовної рекурсії [14]. Такий підхід частково знімає теоретичні суперечності універсалістського і релятивістського поглядів на природу мови, відкриваючи нові обрії для побудови цілісної семантичної теорії.

Отже, сучасна парадигмальна орієнтація наукових дисциплін антропологічного кола створює основу для становлення інтегральної концепції лексико-семантичної типології. Такі актуальні тенденції лінгвістичного когнітивізму, як відмова від вузько комунікативістського погляду на мову, визнання ролі емпіричного та соціокультурного досвіду у формуванні пізнавальних здатностей, використання новітніх технологій і приладів для вивчення взаємозв'язку мови і мислення, орієнтація на крос-культурний аналіз, визначення місця мови у структурі когнітивності та загальній теорії інтелекту формують теоретичне підґрунтя для подальшого вироблення принципів і критеріїв типологічного опису лексико-семантичних систем мов світу.

Список використаної літератури

1. Бородай С. Ю. Современное понимание проблемы лингвистической относительности: работы по пространственной концептуализации / С. Ю. Бородай // Вопросы языкознания. – 2013. – № 4. – С. 17–54.
2. Бородай С. Ю. Язык и структура когнитивности (обзор работ) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.academia.edu/6573368/Язык_и_структура_когнитивности_обзор_работ_
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 780 с.

4. Вейнрейх У. О семантической структуре языка / У. Вейнрейх // Новое в лингвистике. – Вып. V. Языковые универсалии. – М. : Прогресс, 1970. – С. 163–250.
5. Глаголы движения в воде: лексическая типология / ред. Т. А. Майсак, Е. В. Рахилина. – М. : Индрик, 2007. – 752 с.
6. Городецкий Б. Ю. К проблеме семантической типологии / Б. Ю. Городецкий. – М. : Изд-во Московского университета, 1969. – 563 с.
7. Мечковская Н. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков/ Н. Б. Мечковская. – М. : Флинта, Наука, 2001. – 312 с.
8. Рахилина Е. В. О лексико-семантической типологии / Е. В. Рахилина, В. А. Плунгян // Глаголы движения в воде: лексическая типология. – М. : Индрик, 2007. – С. 9–26.
9. Томаселло М. Истоки человеческого общения / М. Томаселло. – М. : Языки славянских культур, 2011. – 328 с.
10. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн // Новое в лингвистике. – Вып. V. Языковые универсалии. – М. : Прогресс, 1970. – С. 250–299.
11. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXIII. Когнитивные аспекты языка. – М. : Прогресс, 1988. – С. 52–92.
12. Шафиков С. Г. Лексическая типология языков: учебное пособие / С. Г. Шафиков. – Уфа : РИО БашГУ, 2005. – 164 с.
13. Berlin V. Basic Color Terms : Their Universality and Evolution / V. Berlin, P. Key. – Berkeley : The Univ. Of Calif. Press, 1969. – 178 p.
14. Corballis Michael C. The Recursive Mind: The Origins of Human Language, Thought, and Civilization / Michael C. Corballis. – Princeton :Princeton University Press, 2011. – 312 p.
15. Rethinking Linguistic Relativity/ John J. Gamperz and Steven C. Levinson (eds.) – Studies in Social and Cultural Foundations of Language, no. 17. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 488 p.

Письменная Ю. А. Современные тенденции в развитии лексико-семантической типологии.

Аннотация

В статье проанализировано актуальное состояние лексико-семантической типологии и тенденции её развития во взаимосвязи со смежными лингвистическими направлениями: контрастивной лингвистикой, когнитивной семантикой, лингвистикой универсалий. Рассмотрены основные методологические подходы в рамках лексико-семантических типологических исследований, очерчены перспективы дальнейшего изучения.

Ключевые слова: лексико-семантическая типология, контрастивная лингвистика, лингвистика универсалий, когнитивная семантика.

Pysmenna Y. O. Actual Tendencies in the Development of Semantic Typology.

Summary

The article deals with the current state and actual tendencies of the development of semantic typology through its connections with the contiguous linguistic directions such as contrastive linguistics, cognitive semantics and linguistic universals.

Semantic typology is considered to be the new branch of linguistic typology which is being developed on the different methodological foundations. The traditional approaches were formed in the frames of contrastive linguistics and linguistic universals, they use lexeme and seme as the operative units of the semantic typological description.

The original method of semantic primitives is created by A. Wierzbicka and is being used for the determining of the universal lexical categories, realized in every national language. Ch. Fillmore, E. Rosh and others use the methodical approaches of cognitive linguistics for description of typological patterns, whereby the languages are organized. Semantic typology is closely connected with the problem of the correlation of language and mind. The idea of the linguistic relativity in its modern interpretation and languages in the structure of human cognition are also the important theoretical issues for typological researches.

Nowadays the anthropological paradigm in linguistics and other sciences and the development of cognitive semantics create the methodological base for integrative conception of semantic typology.

Key words: semantic typology, contrastive linguistics, cognitive semantics, linguistic universals.